

K VÝVOJI SLOŽENÝCH SPOJEK V ČEŠTINĚ A V RUŠTINĚ

STANISLAV ŽAŽA (Brno)

Chtěl bych vyslovit několik poznámek k dílčímu problému vztahujícímu se k otázce vývoje spojovacích prostředků v souvětí, a to ke genezi a stavu složených spojek v ruštině a češtině. Vznik a vývoj složených spojek je výrazným dokladem toho, jak se v jazyce odráží neustálé zpřesňování a zdokonalování našeho myšlení. Původní, jednoduché spojky se totiž během svého vývoje stávají mnohoznačnými, neumožňují náležitou významovou specializaci, a proto si jazyk vytváří nové výrazové prostředky, které tomuto účelu vyhovují.

Pro nedostatek času se omezím jen na nástin stavu a hlavních vývojových tendencí u složených spojek.

Ponecháme-li stranou spojky, které se v současném jazyce již jako složené necítí (rus. např. или, если, либо, — čes. *ale, než, nýbrž* aj.) a některé jiné výrazy, které k naší kategorii z různých důvodů přímo řadit nemůžeme, lze ostatní spojky rozdělit do dvou skupin, které se od sebe dosti značně liší. Jednu skupinu tvoří spojky vzniklé spojením jednoduché spojky s jiným slovem, patřícím do věty vedlejší, většinou příslovcem. Patří sem spojky jako как только, чуть только, едва только, лишь только, только что, чуть лишь, как скоро, как будто. Nejvýraznější a nejproduktivnější kategorií mezi nimi jsou spojky časové. V současné době však jsou většinou vcelku synonymní, jazyk jich nevyužívá k významovému rozlišení, a je tedy tato kategorie neproduktivní; spíše se tu projevuje tendence k její redukci. Dobře je to vidět na stavu v češtině, kde z řady spojek, které tu byly na počátku 19. stol. (*jak brzo, jak rychle, jak skoro, jak libě* aj.) zbyly jen dvě: *jakmile* a hovorovější *jak jen*. V ruštině je podobná tendence také, i když ne tak výrazná.

Zcela jiný je stav u druhé skupiny složených spojek, a to u těch, které vznikly splnutím odkazovacího výrazu příslovečné povahy, patřícího původně do věty řídící, s podřadící spojkou (např. потому что). Patří sem nejstarší (a neproduktivní) тип прежде чем, прежде нежели, раньше чем, mající úplný protějšek v češtině (*dříve, než, prve než*) i v jiných jazycích slovanských, a rovněž velmi staré typu потому что // *protože, tak что* // *takže*. Většina spojovacích výrazů tohoto typu se však ustaluje až v době novější, některé poměrně nedávno (v minulém století); a právě tato skupina je zdrojem nových spojovacích výrazů vyhovujících potřebě přesnějšího vystihování významových odstínů.

Nové složené spojky tohoto druhu se tvoří na základě významově širokých spojek (v ruštině je to hlavně как a что, popřípadě чтобы, v češtině že, jak, co, aby), a to tak, že spojka splývá s odkazovacím výrazem, většinou příslovečné povahy, který velmi obecně poukazuje na okolnost vyjádřenou ve vedlejší větě a jehož vlastní význam se stírá: тогда как, между тем как, ввиду того что, вследствие того что, čes. *zatímco, mezitímco, tím že, přesto že*; přitom je charakteristické, že takový výraz přes obecnou povahu svých složek vyjadřuje velmi přesně odstiněný významový vztah. Z činitelů důležitých pro stabilizaci spojovacích výrazů ve složenou spojku je třeba zdůraznit také větosled: nejdříve docházelo ke vzniku složených spojek v těch případech, kdy odkazovací výraz stál na začátku souvětí: *presto, že jsem ho zval, nepřišel*.

Na druhé straně doba, po kterou určitý spojkový výraz v jazyce existuje, nemá pro stabilizaci složené spojky rozhodující význam. Tak např. jedna z nejstarších spojek *protože* se vyskytuje stále i v podobě rozčleněné *proto, že*, kdežto spojka *zatímco*, doložená teprve z doby obrozenské, je dnes ustálena tak, že ji nelze vůbec rozčlenit a původní význam jejích komponentů se setřel natolik, že jí lze — ovšem ve významu odporovacím — užít i o ději, který není současný s dějem věty řídicí (*zatímco včera přišlo, dnes je jasno*).

V ruštině je tendence k tvoření složených spojek živější než v češtině. Vidíme to dobře např. na časovém souvětí, v němž je zapotřebí vystihovat řadu různých odstínů v poměru dějů, a které je proto typem na složené spojky velmi bohatým. Ruština si zde vytváří řadu spojek, jako např. после того как, с тех пор как, в то время как aj. V češtině máme sice obdobné výrazy také, nejsou však dosud — kromě již uvedených *dříve než, zatímco, mezitímco* — tak stabilní, aby je bylo lze pokládat za složené spojky. Podobně je tomu i v souvětí příčinném, kde vznikají nové složené spojky pro přesnější vystihování různých odstínů příčinného vztahu, který se mnohdy stýká se vztahem zřetelovým. Půdou pro vytváření složených spojek jsou tu sekundární předložky typu вследствие, ввиду, благодаря aj. V češtině ani zde nemůžeme odpovídající výrazy pokládat za stabilizované spojky; navíc, protože sekundární předložky mají v češtině knižnější ráz, působí takové výrazy (např. *v důsledku toho, že* aj.) v kontextu často poněkud těžkopádně a je nutno jich užívat s opatrností.

V jiných typech souvětí jsou složené spojky poněkud řídkší (např. для того чтобы, в случае если, несмотря на то что). Důležité a charakteristické je však to, že se výrazy tohoto druhu stávají ve stále větší míře základními spojovacími výrazy k vyjadřování speciálnějších vztahů, pro něž dosud nemáme někdy ani ustálený termín. Jsou to např. výrazy jako вместо того чтобы uvádějící větu, jejíž zamýšlený nebo žádoucí děj se neuskutečňuje a místo něho nastává děj věty hlavní (вместо того чтобы помочь нам, вы нас только задерживаете), *kromě toho, že*, uvádějící větu vedlejší, jejíž méně závažný děj je pozadím pro zdůraznění děje věty hlavní (*kromě toho, že se ústně omluvil, podal také písemnou zprávu*) apod.

Závěrem opakujme ještě jednou poznatek, že tvoření nových složených spojek druhého typu je proces v současné době v obou jazycích živý (i když musíme mít na paměti uvedené rozdíly) a jazyk se jím vyrovnává s požadavkem přesnějšího a diferencovanějšího vyjadřování myšlenek.